УДК 811.161.2/82-2
DOI: https://doi.org/10.17721/2520-6346.2(69).205-216

Олена ФЕДОСІЙ, канд. філол. наук, асист.
ORCID ID: 0000-0003-4361-4769
e-mail: Fedosiy_E@ukr.net
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СПЕЦИФІКА ЛЕКСИКИ ТРАГІКОМЕДІЇ ІВАНА КАРПЕНКА-КАРОГО "СТО ТИСЯЧ"

Вступ. *Тематично і жанрово багата драматургія Івана Карпенка-Карого, одного із фундаторів українського професійного театру, яскраво репрезентує живу мовну культуру другої половини XIX ст. У п'єсах драматурга добре відображаються стан і особливості мови епохи, яка для дослідників є цінним історико-лінгвістичним джерелом, що допомагає реконструювати минуле, вивчити специфіку функціонування та еволюцію української мови.*

Методи. *Дослідження лексики п'єси Івана Карпенка-Карого "Сто тисяч" здійснювалося за допомогою описового, порівняльно-історичного та лінгвокультурологічного методів вивчення та аналізу тексту, на основі яких було досліджено специфіку мовних одиниць твору.*

Результати. *Іван Карпенко-Карий майстерно відтворює мовний колорит тогочасної епохи. Основою мовних партій дійових осіб є народнорозмовна загальновживана лексика у якій багато просторіч, фразеологізмів, прислів'їв і приказок, за допомогою яких влучно відображається тип особистості. Мова персонажів яскраво індивідуалізована, містить чимало характерологічних фраз. Фольклорні елементи роблять мову селян яскравою, образною, автентичною, живою. Ті, хто належить до іншого соціального прошарку, торговці, гендлярі, у п'єсі говорять по-московському, це стає маркером їхньої неналежності до селянського середовища, а також відображає ситуацію зображуваної доби.*

Висновки. *Іван Карпенко-Карий у п'єсі "Сто тисяч" постає великим знавцем народно-розмовної лексики і фразеології. Автор майстерно використовує загально-вживані слова на позначення побуту, предметів повсякденного користування, лексику на означення професійного сільськогосподарського і соціального спрямування. Мовний колорит доби також добре відображає вживання просторіч, суржику, макаронічної мови. Комічні ефекти і ситуації*

увиразнюються за допомогою розмовних зневажливих лексем або фразеологічних одиниць зниженого стилістичного тону. Мова трагікомедії Івана Карпенка-Карого "Сто тисяч" добре відображає світогляд українського народу того часу, особливості його мовлення, його лексичний та експресивний потенціал.

Ключові слова: *українська мова, лексика, народнорозмовна лексика, загальновживані слова, паремії, драматургія, трагікомедія.*

Вступ

Творчість Івана Карпенка-Карого як одного з фундаторів українського професійного театру, його внесок у становлення національного театру і драматургії потребує сучасного перепрочитання і реінтерпретації в літературознавчому, мовознавчому, культурологічному та інших аспектах.

Як відомо, Іван Карпенко-Карий збагатив українську літературу багатьма новими жанрами, серед яких психологічна драма "Безталанна" (1886), трагікомедія або, за авторським визначенням, "серйозна комедія" ("Мартин Боруля" (1886), Сто тисяч" (1889) і "Хазяїн" (1900)), історична трагедія "Сава Чалий" (1899) тощо. Драматург-новатор, на переконання С. Єфремова, вивів українську драму другої пол. ст. "за межі шаблону – отієї етнографічної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду" (Єфремов, 1919, с. 160).

Дослідження лексичного багатства драматургії Івана Карпенка-Карого є актуальним з огляду на те, що в мові художніх творів не тільки втілюється мовна майстерність письменника, а й фіксуються особливості певної історичної доби, відображається мовна ситуація того часу. Вивчення лексики, якою говорять герої п'єс, допоможе виявити специфіку мовної картини драм Івана Карпенка Карого, зрозуміти особливості функціонування української мови, сфери її застосування в XIX ст. Цікавим є вивчення лексичного складу драматургії того часу з огляду на те, що мова є виразником національного характеру і ментальності.

Методи

Для дослідження лексики п'єси "Сто тисяч" використовувалися такі продуктивні методи як описовий, порівняльно-історичний та метод лінгвокультурологічного аналізу тексту, на основі яких

було здійснено вивчення та аналіз специфіки представлених у творі лексичних одиниць та їхніх функцій, виявлено особливості лексичного складу зображуваного історичного періоду, його семантичний та експресивний потенціал.

Друга половина XIX ст. для української культури була періодом жорстоких імперських утисків і заборон. Для українців заборони стосувалися навіть на вживання певних слів. Як слушно зауважує Г. Семенюк, наголошуючи на націєтворчій місії театру корифеїв, у цей час цензура не тільки обмежувала репертуар українського театру побутовою селянською тематикою, а й забороняла окремі слова, як от "запорожець", "козак", "рідний край" і под., про що свідчив сам Іван Карпенко-Карий, який зазначав, що якщо "… п'єса хоч трошки порядно скомпонована та має ці слова, то краще не посилати її в цензуру – все одно не дозволять. Тому всі малоросійські п'єси мають тему про одноманітне кохання, абсолютно не цікаве для народу, і прикрашуються танцями і співом" (Семенюк, 2021, с. 7).

Зрозуміло, що така ситуація обмежувала можливості українських письменників. Проте навіть у вкрай несприятливих умовах Іван Карпенко-Карий у своїх драмах не тільки зумів створити правдиві, психологічно глибокі образи представників різних суспільних верств, а й зробив їх яскравими мовними особистостями.

Метою студії є вивчення лексичного складу п'єси І. Карпенка-Карого "Сто тисяч" як одного з вершинних його творів, виявлення специфіки лексики, яка репрезентує мовну майстерність драматурга.

Огляд літератури. Слід зауважити, мова драматичних творів, її характерні риси в українському науковому дискурсі досліджена спорадично. Вивченню деяких аспектів мови драматургії присвячені дослідження Д. Баранника, Я. Януш, В. Білоуса, О. Ожигової, Т. Крупеньової, М. Цілини.

Вивчаючи особливості цього різновиду художньої мови, дослідники вважають мовну репрезентацію драми складною системою, яка потребує значної уваги і наголошують, "що при вивченні драматургійного твору найважливіше місце повинно належати питанню мовної специфіки" (Ожигова, 2002, с. 96).

Досліджуючи мову української класичної драматургії Я. Януш спостерегла, що "у драматичних творах І. Карпенко-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Франка і певною мірою Лесі Українки репрезентована різноманітна, багата і колоритна лексика тогочасної української народнорозмовної мови. Основу її становлять загальновживані слова, які пов'язані зі спільними для всіх носіїв мови і є звичними назвами предметів і явищ навколишньої дійсності (Януш, 1983, с. 19).

Результати

Іван Карпенко-Карий у своїх п'єсах багато уваги приділяє мовним партіям дійових осіб, які є яскравими засобами індивідуалізації та увиразнення людських характерів, дій і вчинків.

Головний герой п'єси "Сто тисяч" Герасим Калитка одержимий придбанням землі, говорить народнорозмовною українською мовою з суржиком, вживаючи пестливі (рідко) і згрубілі слова. У мовленні Калитки – чимало фразеологічних одиниць народнорозмовного характеру. Пестливі слова селянин використовує виключно, коли думає і говорить про гроші і землю. Це можна побачити на прикладі його монологу: "Ох земелько, свята земелько, божа ти дочечко! Як радісно тебе загрібати докупи, в одні руки … Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо – усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито; і все то гроші, гроші, гроші… Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралося: тепер маю двісті десятин – шматочок кругленький!" (Карпенко-Карий, 2004, с. 178). У подібних монологах мовлення героя набуває поетичного характеру, очевидно, це маркер того, що для Герасима ця тема особлива.

З своїми рідними – сином Романом і дружиною Параскою, з наймитами, з кумом Савкою, з Копачем Герасим строгий, навіть грубий, наприклад, сина називає "дурноверхим", дружину – "чортовою відьмою", у якої небагато розуму. Здається, що для головного героя в цей період життя нічого не важливе, окрім думок про те, де взяти грошей, щоб прикупити побільше землі. Все інше для нього характеризується фразою, яку він постійно

повторює: "Чортзна-що". Ця просторічна фраза у його мовленні з'являється тоді, коли йдеться про те, що не становить його інтересу. Наприклад, коли Копач висловлює жаль з приводу того, що Роман "французького язика не знає", Герасим на те одказує "Та це чортзна-що! Ви ударяйте на гроші – гроші всьому голова" (Карпенко-Карий, 2004, с. 185). Або ж звернімо увагу на діалог між Герасимом і Параскою, коли Параска намагається застерегти чоловіка, щоб не "дурів" і кинув свою затію одружити сина на Пузирівні:

Герасим. Звідкіля вона довідалась?! **Знай свою діжу, а у мої діла носа не тикай!**… Іди собі, іди, не заважай мені думать.

Параска. Та ти на старість щодня дурніщий робишся.

Герасим. Ей, Параско!

Параска. Чого там Параско?

Герасим. Не чіпляйся! **У мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові.**

[……]

Герасим. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зварe, тим більше робітники з'їдять… Мені треба невістку з приданим, з грішми.

Параска. **Візьмеш в обидві жмені.**

Герасим. Іди собі, не заважай мені думать.

Параска. Нехай же тілько Роман жениться на Пузирівні – **не буде їй пресвітлої години**, я її заїм.

Герасим. Про мене, хоч цілком з начинням ковтни її, мені аби гроші. Іди собі, Параско, від мене. Тут думок, **як піску в морі**, а ти з чортзна-чим причепилась (Карпенко-Карий, 2004, с. 192–193).

Навіть такий короткий фрагмент діалогу, у якому, окрім просторіч "пораявся", "дурніщий", "тілько", "чортзна-чим", є багато фразеологічних одиниць народнорозмовного характеру (виділені жирним шрифтом у тексті цитати мною – *О.Ф.*), якнайповнішою мірою показує як народнорозмовні лексичні і фразеологізовані засоби поглиблюють змістовий потенціал мовлення персонажів, а також формують відповідну емоційно-оцінну атмосферу.

У репліках дійових осіб драми також спостерігаємо фонетично змінені просторічні лексеми, у тому числі й

іншомовні (гиндики, кумпанія, охвицери, аблакат, хвургон, ріхметика, копитал), а також слова, що виникли внаслідок негативної міжмовної інтерференції (крильце, пример, діло, город (місто), опит, практіка, прімєти, настояща, незнакома, послідніх, комерческа і под.). Такі деформовані лексеми вирізняються експресивністю й оцінністю, додають комізму до опису певних реалій сільського побуту.

Мовлення Герасима Калитки наповнене фразеологізмами, прислів'ями і приказками, якими він характеризує себе самого або інших: "Обіцянка – цяцянка, а дурневі радість" (Карпенко-Карий, 2004, с. 186), "Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто" (Карпенко-Карий, 2004, с. 188), "Хоч голий, так веселий! (Карпенко-Карий, 2004, с. 182) (про Копача), "У мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові" (Карпенко-Карий, 2004, с. 192) (про Параску); висловлює народні спостереження і мудрість, як от: "Вчений поки бога змалює, то чорта з'їсть" (Карпенко-Карий, 2004, с. 183), "Береженого й Бог береже" (Карпенко-Карий, 2004, с. 211), "Нема краще, як м'ясо свинина, а риба линина" (Карпенко-Карий, 2004, с. 183).

Такими ж влучними дотепними висловами пересипана мова інших персонажів п'єси. Копач дає пораду Герасиму – посадити садок і примовляє: "Садок улітку як кожух зимою" (Карпенко-Карий, 2004, с. 197) або своє ставлення до навчання висловлює приказкою: "Вік живи, вік учись" (Карпенко-Карий, 2004, с. 187). Народну мудрість використовує й кум Савка, намагаючись втішити Герасима після невдалої оборудки, він зауважує: "Що з воза впало, те пропало" (Карпенко-Карий, 2004, с. 213), "Буде здоров'я – будуть і гроші" (Карпенко-Карий, 2004, с. 215).

Такі фольклорні елементи роблять мову героїв образною, автентичною, живою, близькою до реального народного мовлення.

Народні вислови допомагають влучно зобразити тип особистості, наприклад, хитрого, скупого, здатного на обман, корисливого багатого селянина Герасима або дещо легковажного, відважного і щирого бідного селянина як його кум Савка.

Іноді за допомогою паремій у драмі створюється комічний ефект, наприклад, незнайомий пан характеризує Савку так: "Раденький, що дурненький" (Карпенко-Карий, 2004, с. 204).

Добре увиразнюють риси головного героя і показують його ставлення до свого оточення біблійні алюзії і парафрази, які він виголошує: "Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує" (Карпенко-Карий, 2004, с. 197), "Іди пішки, господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я" (Карпенко-Карий, 2004, с. 198). Перефразовуючи біблійні афоризми на свій лад, Калитка намагається виправдати свою жадібність та нешанобливе ставлення до своєї дружини. У конкретній мовній ситуації такі лексико-фразеологічні одиниці згущують гумористично-сатиричну семантику зображеного. Таку ж функцію виконують фразеологічні імперативні конструкції: "Не гавкай!", "Не мороч голову!".

Герої драми Івана Карпенка-Карого вживають чимало фразеологізмів з лексемою "Бог", у яких звучать побажання, прохання чи застереження: "Господи помилуй!", "Коли б Господь поміг", "Господь з вами!". Також мовна палітра їхніх реплік багата на антонімічні до попередніх стилістично знижені вислови з номінативом "чорт", що вживаються як лайка: "Іди під три чорти", "І чого її чортяка несе?", А сто чортів їх матері". Такі фрази мають різні семантичні відтінки – від прохання до зневаги і образи когось або чогось.

Мовлення селян також включає кількісно небагато елементів суржику. Проте, так звані освічені персонажі п'єси, як Копач, що служив і знає французьку, або євреї Невідомий і Гершко, які спокушають Герасима швидким збагаченням фальшивими грішми і врешті-решт обманюють його, говорять або поганою українською, або поганою московською. Наприклад:

Невідомий. Ви все любопитнічаєте. Ну, а отчего ви не продайоте фальшівих дєнєг? Відітє, у всякого своя комерція. У нас фабріка на весь свет, другой такой фабрікі нема; ми продайом тисячу за п'ятдесят рублей… (Карпенко-Карий, 2004, с. 181)

або

Копач. Тут пустяшная комерція: позич де-небудь рублів п'ятдесят, – тобі повірять, – і ми достанем силу грошей. Вір, це моя судьба, само провідєніє мені цей путь указує (Карпенко-Карий, 2004, с. 209).

Таке мовлення в трагікомедії "Сто тисяч" стає ознакою відмінності, "іншості" цих героїв, вказує на їхню приналежність до іншого прошарку суспільства.

Особливого емоційного забарвлення п'єсі надає макаронічна мова, яка звучить з уст Бонавентура, вона використовується драматургом в іронічно-сатиричному контекстах, для створення комічних ситуацій:

Копач. Ніякого обману не треба, я на ці діла майстер… Опит – велікоє дело! Висватаєм і дєнєжний договор, вінову запись зробимо! Оле куто, пом-де тер-ля табль, ля фуршет, вів ля Буланже! Так, Никодимович.

Герасим. Та годі вам гиндиків дражнить, ходім обідать.

Копач *(бере щупа)*. Хе-хе-хе! Досадно, що самі не вмієте.

Герасим. На чорта воно мені здалося.

Копач. Еге, та не забалакаєте!… Альом!

Герасим. Тьфу! Самі ви Альона!

Копач. Ха-ха-ха! Какая Альона? Же гран апетіт. Альом супе! Ха-ха-ха! (Карпенко-Карий, 2004, с. 188).

Яскравий мовний колорит твору забезпечують розмовні зневажливі лексеми або фразеологічні одиниці зниженого стилістичного тону, у тому числі діалектні, які іронічно негативно характеризують когось, наприклад: пройдисвіт *(*хитра, пролазлива, спритна у своїх вчинках людина), харциз (розбійник, грабіжник), дурноверхий (діалектне фамільярне, те саме, що дурний або дурноголовий), голодрабець (діалектичне зневажливе) (бідна, убога людина), у нього зайці в голові (несповна розуму) тощо, а також експресивні стилістично марковані розмовні дієслова повсякденно-побутової сфери на позначення фізичного стану, руху, дії, зорового чи звукового сприйняття, наприклад: лопотать язиком, морду пиндючить, тьопаться пішки, роти пороззявляють, теревені править, розіпре грошвою, злопає, не влопатись, балакав, здихався, розпанахав, не мніться і под.

У творі є певна кількість лексики, що стосується трудової сільськогосподарської діяльності, введення яких у мовлення

персонажів виводить його за межі хатнього побуту, знайомить читача з специфічними реаліями тогочасного селянського господарювання. Наприклад, збруя (предмети для запрягання або сідлання коней та інших тварин), крумер (знаряддя для розпушування ґрунту), фураж (корм для худоби й птиці), шпанка (порода овець), щуп (назва різних приладів (перев. у вигляді стержнів), інструментів, за допомогою яких виявляють, зондують що-небудь), завод (порода, сорт (тварин, рослин)).

Невелика кількість термінів у цьому творі пов'язана безпосередньо з грошовою аферою, завдяки якій Калитка хоче обманним шляхом розбагатіти: казначейство (державний фінансовий орган), фактор (посередник при здійсненні комерційних операцій), агент (довірена особа якоїсь організації, що виконує певні доручення), комерція (торгівля, торговельні операції), договір (взаємне зобов'язання, письмова або усна угода), протокол (документ, який засвідчує певний факт). Сутність цієї шахрайської оборудки добре передає зневажливе розмоно-жаргонне слово гендель (торгівля, комерція з метою наживи).

Діалоги персонажів драми містять чимало слів, які сьогодні вже застарілі, вийшли з ужитку, стали історизмами чи архаїзми: оброк *(*податок грошима чи натурою, який стягували з кріпаків замість панщини; чинш), верства (давня назва східнословянської міри великих віддалей), аршин (давня міра довжини), пуд (давня міра ваги), пров'янт (запас продуктів харчування), калитка (торбина для грошей; гаманець) та ін. Такі назви реалій минулої епохи конкретизують зміст, добре передають колорит часу.

У п'єсі Івана Карпенка-Карого також знаходимо багато оригінальних українських етнографічних слів, як от, витребеньки (вигадки, примхи, забаганки, часто якісь незначні чи непрактичні речі, які служать для прикраси), квач (намотане на кінець палиці клоччя, ганчір'я тощо для мащення чого-небудь), оглядини (обряд знайомства батьків молодого (молодої) з житлом, своїх майбутніх сватів; розглядини), куделя (недоброякісне волокно льону), баритися (зволікати, затримуватися), теревенити (розмовляти, базікати (часто про щось неважливе)) тощо. Подібні

слова підкреслюють неповторність, образність і автентичність української мови.

Така різноманітна народно розмовна лексика драми сприяє відтворенню широкої гами емоційних відтінків: від іронічних, зневажливих, грубих до здрібніло-пестливих народно-поетичних.

Дискусія і висновки

Отже, мовні партії драми Івана Карпенка-Карого "Сто тисяч" характеризуються багатством народнорозмовної лексики і фразеології. Загально-вживані та іншомовні слова на позначення побуту, предметів повсякденного користування, лексика на означення професійного сільськогосподарського і соціального спрямування добре відображає світогляд українського народу того часу, створює яскраву мовну і образну картину життя і спілкування, допомагає відтворити колорит епохи і соціального середовища, в якому живуть герої.

Яскравими засобами виразності і експресивності в мові досліджуваного твору є паремії, які не тільки свідчать про образне мислення селян, увиразнюють характеристики героїв, ситуацій, а й поглиблюють смислові акценти твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Баранник, Д. Х. (2008). Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови (на захист розмовного стилю). *Мовознавство*, (4/5), 18–31.

Єфремов, С. О. (1919). *Історія українського письменства*: в 2 т. Т. 2. Українська Накладня.

Карпенко-Карий, І. К. (2004). *Сто тисяч.* Грамота.

Ковалів, Ю. І. (2013). *Історія української літератури: кінець XIX – поч. XXI ст. Т. 2: У пошуках іманентного сенсу.* ВЦ "Академія".

Майстер драми: Драматичні твори І. Карпенка-Карого. (2004). Грамота.

Ожигова, О. В. (2002). Мовна своєрідність драматургійних текстів. *Слово. Стиль. Норма*. С. 96–99.

Семенюк, Г. Ф. (2021). Націєтворча місія театру корифеїв. *Літературознавчі студії, 1*(60), 5–11.

Януш, Я. В. (1983). *Мова української класичної драматургії.* Вища школа.

REFERENCES

Barannik, D. Kh. (2008). The vernacular component of the lexical and phraseological systems of the national language (in defense of the colloquial style). *Linguistics*, (4/5), 18–31 [in Ukrainian].

Yefremov, S. O. (1919). *History of Ukrainian literature*: in 2 vols. Vol. 2. Ukrainian Nakladnya [in Ukrainian].

Karpenko-Karyi, I.K. (2004). *One Hundred Thousand*. Diploma [in Ukrainian].

Kovaliv, Yu. I. (2013). *History of Ukrainian Literature: End of the 19th – Beginning of the 21st Centuries. Vol. 2: In Search of Immanent Meaning*. Academic Center "Academy" [in Ukrainian].

Master of Drama: Dramatic Works of I. Karpenko-Karyi. (2004). Diploma [in Ukrainian].

Ozhigova, O. V. (2002). Linguistic originality of dramaturgical texts. *Word. Style. Norm.* P. 96–99 [in Ukrainian].

Semenyuk, G. F. (2021). The nation-building mission of the theater of luminaries. *Literary studies, 1*(60), 5–11 [in Ukrainian].

Yanush, Y. V. (1983). *The language of Ukrainian classical dramaturgy.* Higher school [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 03.12.25
Прорецензовано / Revised: 04.12.25
Схвалено до друку / Accepted: 22.12.25

Olena FEDOSII, Phd (Philol.), Assist.
ORCID ID: 0000-0003-4361-4769
e-mail: Fedosiy_E@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SPECIFICITY OF THE LEXICON OF THE TRAGICOMEDY OF IVAN KARPENKO-KAROI "ONE HUNDRED THOUSAND"

Background. *Thematically and genre-rich dramaturgy of Ivan Karpenko-Karyi, one of the founders of Ukrainian professional theater, vividly represents the living language culture of the second half of the 19th century. The playwright's plays well reflect the state and peculiarities of the language of the era, which is a valuable historical and linguistic source for researchers.*

Methods. *The study of the vocabulary of Ivan Karpenko-Karyi's play "One Hundred Thousand" was carried out using descriptive, comparative-historical, and linguo-cultural methods of studying and analyzing the text, based on which the specificity of the linguistic units of the work was investigated.*

Resultations. *Ivan Karpenko-Karyi masterfully recreates the linguistic flavor of the era. The basis of the characters' speech parts is colloquial, commonly used vocabulary, which contains many colloquialisms, phraseological units, proverbs and sayings, which aptly reflect the type of personality. Folklore elements make the language of the peasants bright, imaginative, authentic, and lively.*

Conclusions. *Ivan Karpenko-Karyi in the play "One Hundred Thousand" appears as a great expert in colloquial vocabulary and phraseology. The author skillfully uses commonly used words to denote everyday life, everyday objects, vocabulary to denote professional agricultural and social orientation.*

The language of Ivan Karpenko-Karyi's tragicomedy "One Hundred Thousand" well reflects the worldview of the Ukrainian people of that time, the peculiarities of their speech, their lexical and expressive potential.

K e y w o r d s : *Ukrainian language, vocabulary, colloquial vocabulary, commonly used words, paremias, dramaturgy, tragicomedy.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.